

La generació de material llegendari historiogràfic a partir d'etimologies medievals de topònims hispànics: un cas paradigmàtic

MANUEL LLANAS PONT - PERE QUER AIGUADÉ *Universitat de Vic*

RESUM: L'article pren l'explicació del nom de Barcelona provinent del llatí *Barca nona* com a exemple de falsa etimologia erudita, que posteriorment deriva en material llegendari historiogràfic. Situa la importància de l'etimologia toponímica a l'Edat Mitjana, repassa el cas de *Barca nona* des de la seva creació, al segle XIII, i analitza la crítica a la qual fou sotmès per part dels humanistes. Finalment, examina referències a la *Barca nona* i a la fundació de la ciutat per Hèrcules en autors de l'Edat Moderna i del segle XIX, cosa que demostra la pervivència de la llegenda.

PARAULES CLAU: Etimologies llegendàries, etimologia de Barcelona, historiografia medieval i romàntica.

ABSTRACT: The article takes a particular example of learned false etymology, the explanation of the name Barcelona as deriving from the Latin *Barca nona*, as its case for study, showing how such inventions gave rise in turn to historiographic legends. To reveal the importance of toponymic etymologies in the Middle Ages, it follows the case of *Barca nona* from its first appearance in the thirteenth century to the critical scrutiny it was subjected to by the Humanists. Lastly, it traces references to *Barca nona* and to the city's foundation by Hercules from the Early Modern period to the nineteenth century, thus showing the persistence of the legend.

KEYWORDS: False etymologies, the etymology of Barcelona, medieval historiography, Romantic history.

I

L'estabilitat que presenten en el temps els noms propis de lloc els ha fet molt atractius per a l'estudi lingüístic, que s'ha interessat en especial per la seva etimologia.¹

1. Segons ha explicat àmpliament en moltes de les seves obres l'estudiós de l'onomàstica que més

Josep Moran (2006, p. 15) diu que «l'interès de l'etimologia en la toponímia és tan gran que sovint es confon el significat d'un topònim amb la seva etimologia» i qualifica d'universal i remot «l'afany de relacionar el significat d'un nom propi amb la seva etimologia» (2006, p. 16).

Les etimologies atribuïdes als noms de lloc, però, són molt sovint simples relacions establertes per aproximacions fonètiques, que no busquen lligar-se amb un significat del nom comú d'on provenien originàriament, sinó que simplement vinculen el topònim actual amb mots comuns de la llengua, també actuals. Es tracta de falses etimologies. De les dues menes de falses etimologies existents (MORAN 2006, p. 6), la popular i l'erudita, abordarem només la segona. L'erudita és la que està associada al prestigi, al desig d'ennobrir els orígens històrics de, per exemple, una ciutat, amb una explicació del topònim que remeti a una figura rellevant, real o llegendària. Aquest seria el cas del nom de Barcelona (*Barcino* en llatí) quan es fa derivar del cognom del general cartaginès Amílcar Barca, pare d'Anníbal.

Etimologies llegendàries com aquesta es generen en països que, com els de llengua catalana, són de poblament antic i d'història remota. S'hi ha parlat diverses llengües i s'hi han succeït estrats lingüístics en bona part desconeguts que impedeixen determinar l'origen més antic i el significat de molts topònims. I és que els topònims són lingüísticament molt conservadors: els noms dels llocs solen perdurar encara que desaparegui la llengua que els ha creat. És el cas justament del nom de Barcelona, d'etimologia i significat incerts; tan sols sabem que prové de l'ibèric *Barkeno*, d'on el llatí va derivar *Barcino* i el baix llatí *Barcenona*, que per evolució fonètica ha derivat en la forma actual. És el mateix cas de Lleida, Tarragona, Xàtiva o Inca.

Ja s'ha dit que l'afany de relacionar el significat d'un topònim amb la seva etimologia sembla que és universal, i tan remot que ja es palesa a la Bíblia en el cas del topònim Babel. Així, en la versió dels monjos de Montserrat hi llegim: «Jahvè els va dispersar d'allí per tota l'extensió de la terra, i van cessar d'edificar la ciutat. Per això fou anomenada Babel, perquè allà Jahvè va confondre el llenguatge de tota la terra i d'allà els va dispersar per tota l'extensió de la terra» (Gènesi 11, 8-9). Aquesta interpretació es basa en una etimologia popular que remet a l'arrel hebrea *babal*, que significa 'confondre'; de fet, però, Babel prové de l'acadi *Bab-ilu*, 'porta de Déu' (MORAN 2006, p. 16).

El recurs de l'etimologia erudita a una relació merament fonètica va ser explotat a fons pels historiadors medievals hispànics; més endavant, els renaixentistes, que

s'ha dedicat a la divulgació d'aquest coneixement, Josep Moran, el nom propi, «el que s'atribueix a una persona o cosa, real o imaginada, amb caràcter individual i particular i que serveix per distingir-la dels altres éssers de la mateixa espècie» (MORAN 2009: p. 11), sol provenir de noms comuns però sofreix —també, és clar, en el cas dels topònims— «un procés de dessemantització del signe lingüístic pel que fa al significat encara que es mantingui el significat d'origen» (MORAN 2006: p. 9).

disposaven d'accés a documents antics i fiables, van desacreditar moltes etimologies i van reinterpretar-les d'acord amb criteris fonamentats històricament. Al segle XIX, quan neix la lingüística com a ciència, es descobreix la regularitat dels canvis fonètics i es reajusten moltes explicacions etimològiques. Això no obstant, els escriptors romàntics, delerosos de pouar en l'edat mitjana la tradició nacional més genuïna, recorren als orígens llegendaris d'algunes etimologies.

L'etimologia com a forma de coneixement a l'edat mitjana

Mitjançant aquest recurs es busca una forma d'explicar la causa de les coses. En cert sentit esdevé etiologia. No es busca l'origen del nom només per explicar-ne «el sentit veritable» (etimologia) sinó que molt sovint es pretén explicar-ne el «per què», «la causa» (etiologia). Aquest mecanisme intel·lectual ha estat llargament i universalment utilitzat. Per exemple, ja a l'antiga Grècia sorgeix la necessitat d'establir relacions entre els primers pobladors i les invencions que cada un d'ells aportà a la humanitat.² Aquests referents primigenis es basen ja en l'etimologia com un recurs:

these works regularly had recourse to etymologies, etiologies, genealogies and interpretations of eponymous terminology as analytic procedures (COPENHAGEN 1978, p. 196).

La cultura llatina va continuar aquestes relacions; la majoria, però, només en forma d'àrides llistes de noms i d'invents, la més completa de les quals ens ha arribat al final del llibre setè de la *Història Natural* de Plini el Vell. Els autors jueus van readaptar els llistats per tal de posar al centre de les invencions els grans personatges de l'Antic Testament i atorgar-los, així, una supremacia sobre altres pobles. Els primers autors cristians seguiren el deixant dels autors jueus. Els Pares de l'Església begueren d'aquesta tradició i la transmeteren.³ Durant l'alta edat mitjana, el recurs a l'etimologia es consolidarà definitivament.

2. Diversos autors grecs antics i també els sofistes anaren desenvolupant aquestes llistes d'«inventors», però fou Heròdot el primer que va proposar-se de deixar fixades les grans consecucions dels Grecs. Aquest autor acostuma a atribuir els inicis de cada pràctica al poble, no tant a persones concretes. El renaixement batejà aquesta branca del coneixement amb el nom d'*heurematologia*.

3. Per continuar amb els llistats d'inventors, s'anaren transmetent, i al segle XII l'enciclopedista per excel·lència, Petrus Comestor, transmeté de manera exhaustiva aquestes informacions, i això arribà ben bé fins a Francesc Eiximenis, en les obres del qual (en el *Dotzè del Crestià*) continuem trobant els llistats d'inventors.

Hi expliquen, per exemple, que Stercus fou el primer home que femà els camps: un exemple clar de com l'etimologia constitueix una mena de clau universal del saber que permet relacionar els orígens amb la realitat actual.

Al segle VII, sant Isidor de Sevilla confegí les seves *Etimologies*. L'obra constituirà durant segles el referent erudit bàsic per a enciclopedistes medievals sobre les arts, la patristica, el món clàssic...⁴ I el mecanisme de relació conceptual que hi predomina és el de cercar el significat etimològic de les paraules (*origo*) per tal de poder capir, a través d'ell, el valor essencial del mot (*vis verbi*) i arribar a conèixer la realitat que designa (*res*).

L'interprétation étymologique peut donc mener à une connaissance non seulement lexicale, qui n'atteindrait que le sens des mots, mais même proprement métaphysique, puisqu'elle permettrait d'appréhender en son essence propre toute réalité. Il existerait dès lors une correspondance exacte entre toute chose et l'origine du mot qui la désigne. (FONTAINE 2000, p. 285)

En l'àrea catalana també els recull Nicolau de Pacs a la seva *Doctrina Moral*, i els introdueix amb els consells següents: «Car per lo legir porets saber en breu ço que els altres han sabut en llonch temps d'estudi, los quals ha hom trobat e après registrat en diverses libres. Car entre tots los hòmens del món han trobades e sabudes totes les sciències, arts e astúcies e artelleries qui per un sol no són totes estades trobades e sabudes.» I arrenca després amb els personatges de l'Antiguitat: «Car Cahim, fill de Adam, lo qual diu Aristòtil que era roig e vermell, que matà Abel, son frare, de què fo lo primer qui edificà ciutats e mur e fo lo primer homicida. E per ço com era ladre e mala persona e temie's de aquells a qui feia mal, posà térmens a les possessions e arterosament trobà lo pes e la mesura. E Túbal, fill seu, trobà obrar de ferro e de matall. Norma, filla del dit Cahim, trobà lo tenyir. Jael, del llinatge de Cahim, trobà tendes e cabanes, e separà les cabres de les ovelles; e començà a fer senyal al bestiar...» (Nicolau de PACS, *Doctrina moral*. Ens basem en Gabriel LLABRÉS, *Doctrina moral del mallorquí en Pax*, Palma: 1889)

4. «Se plantea [...] como una vasta enciclopedia de todos los saberes antiguos destinada simultáneamente a facilitar una visión científica integral, a partir de los conocimientos lingüísticos del mundo clásico, y un repertorio de noticias que permiten comprender mejor los textos antiguos» (DÍAZ 1982, p. 180).

II

Ús de l'etimologia dels topònims hispànics en la historiografia: el cas de Jiménez de Rada

Rodrigo Jiménez de Rada (~1170-1247), arquebisbe de Toledo, acabà el 1243 la *Historia de rebus Hispaniae* (*HrH*), també coneguda com a *Historia Gothica* pel detall amb què descriu aquesta època. El toledà hi basteix una explicació historiogràfica amb la intenció que destaquí i fixi el predomini de l'emergent regne de Castella enfront dels altres regnes peninsulars. Ho fa partint de la mitificació del passat comú de tots els regnes hispànics i, com un mecanisme més per prestigiar el territori, procura donar uns orígens mitològics dignes a ciutats i territoris. Per tant, usa l'etimologia dels topònims per relacionar pobles i ciutats amb diferents moments de la narració històrica que construeix per explicar el passat comú de la Península Ibèrica (QUER 2008).

Molt probablement, una de les raons perquè la seva *HrH* fos adaptada tan ràpidament a la història catalana és precisament per la vinculació que estableix entre el passat antic de la Península i un personatge de la talla de l'heroi grec Hèrcules. S'aconseguia així fornir de remots i prestigiosos orígens alguns territoris i ciutats i, a més, tractar unitàriament el passat grec que enllaçava els primers pobladors amb la dominació romana, aquesta sí ja més coneguda i homogènia. Aprofitant les proeses que la mitologia associa al gran heroi en terres occidentals identificables amb Espanya (les columnes, la lluita amb Gerió, etc.), el toledà li atribueix la fundació d'aquesta i la denominació de ciutats, muntanyes, rius, etc.

De les aportacions de Jiménez de Rada, les més destacables són les fundacions que atribueix a Hèrcules al territori que ell anomena Celtibèria, que correspon al nord-est de la Península Ibèrica: Tarassona, Urgell, Vic-Osona i, finalment, Barcelona, que és la que centrarà aquest article perquè és, amb tota seguretat, la que més repercussió ha tingut.

L'arquebisbe de Toledo en forja l'etimologia amb els mots següents:

...ibique ex novem navibus sui pedissecis, ceteris ad Galleciam aplicatis, nona ad litus aplicuit Celtiberie, ubi civitatem edificavit, quam ex nona barcha Barchinonam appellavit... (*HrH*, I, V, 42-44)⁵.

5. NICOLAU D'OLWER (1934) insinua que l'arquebisbe podria haver trobat en Justí el motiu de les nou barques i repassa la fortuna i la posterioritat de l'etimologia dins de la historiografia i la literatura catalanes.

En les seves construccions etimològiques, el toledà utilitza indistintament els noms dels pobles que s'instal·len en les noves fundacions ('Tirasona' (Tarassona) per la gent de Tir i Ausona), però també fa jugar noms comuns i altres conceptes, com la barca en el cas que tractem, les batalles en el cas d'Urgell ('Urgellum', de *urgens bellum* per les moltes dificultats que va presentar la conquesta). De fet, s'inspirava en sant Isidor (*Etymologiarum*, XV, 1, 71) que, a la Bètica, en el cas de Sevilla, ja havia fet referència als pilars ('Hispalis' de *his palis*, ja que la ciutat era en zona lacustre i les cases es construïen sobre pals), etimologia que ell mateix transmet. Com veiem, la combinació de paraules no sempre es presenta sola, sinó que porta sovint associat un mínim context o bé una mínima història explicativa que enriqueix l'etimologia i apunta cap a l'explicació llegendària, encara que sigui només de manera embrionària.

A l'edat mitjana, la creació d'etimologies es basa sobretot en la similitud fònica entre paraules.

...en la història escrita, l'etimologia dels noms geogràfics, històrics i genealògics, sempre ha estat un instrument essencial per identificar personatges o ètnies, més o menys fabulosos, fundadors de pàtries, monarquies, ciutats i llinatges. Però per trobar el significat de topònims i antropònims, els autors clàssics i medievals no investigaven els elements morfològics sinó que es guiaven per la semblança fonètica de noms homònims o homòfons, i per aquest procediment articulador de les anomenades etimologies populars s'arribava sovint a fantàstiques o ridícules conclusions. (RECASENS 2007, p. 47)

Per il·lustrar aquesta afirmació, és molt útil un altre exemple d'etimologia que el toledà recull i que a partir d'ell s'escampa per la historiografia ibèrica. Es tracta de la llegenda segons la qual en fundar la ciutat italiana de Verona li posen el nom com a resultat de l'expressió *Ue Roma*, 'Vae Roma', que vol dir 'Pobra Roma!'. S'hi refereix en dos llocs: primer quan explica genèricament les grans proeses dels gots

Thraciam irruerunt, Ytaliā uastaverunt, Romam ceperunt, Veronam hedificarunt nomen imponentes, quasi ue Roma in odium Romanorum... (*HrH*, I, IX, 65-66)

i més endavant concretant que la fundaren per comparar-se amb Roma

Gothi autem ad iuga propria revertentes ibidem aliquandiu habitarunt, set quia licet uicti a uirtutibus non cessabant, iterum contra Romanos rebellia atemp tarunt et sub Ariaco et Aurico, qui tunc temporis Gothi preerant, Pannoniam et Ytaliā devastantes Liguriā invasserunt, et comoditate regionis illecti

studuerunt famosissimam Romane urbis emulam in suo nomine condere ciuitatem, que ab aliquibus creditur fuisse Verona que, ut alibi diximus, quasi ue Roma est appellata. Aliqui dicunt fuisse Sicambriam, que fuit iuxta paludem Meothidam populata. (*HrH*, I, XIX, 18-27).

Els editors del toledà no identifiquen d'on pot provenir aquesta informació, que és l'única no detectada enmig d'un passatge de fonts perfectament identificades. La realitat és que la idea tingué un cert recorregut a Itàlia. La trobem, si més no, en els escrits de Galvano Fiamma (1283- ~1334), historiador de l'orde de Predicadors i de la seva ciutat natal, Milà.⁶

Fiamma atribueix la fundació de Verona a Brennus, cabdill dels sueus, que havia saquejat la ciutat de Roma el 390 a. de C.⁷ Més tard, volgué tornar contra Roma i ajuntà un gran exèrcit de teutons i ja es féu el propòsit d'anar fundant ciutats des de la Gàl·lia fins a Roma. Entre aquestes fundacions, la de Verona:

...et in Marchia Trivisana fecit castrum, cui Verona nomen dedit, quasi diceret: *Oh Roma vae tibi, quia mihi resistere amodo non poteris*. (FIAMMA, *Manipulus florum*, cap. XVIII)

La font directa i confessada de Fiamma era la *Memoria Seculorum* de Godofred de Viterbo (~1120-~1196).⁸ No sabem si hi pot haver hagut cap relació entre aquesta darrera obra i la de Jiménez de Rada. Tot i que no figura com a font de la *HrH* en cap estudi, l'arquebisbe podria haver-la coneguda en algun dels seus viatges a Roma. O ambdós autors podrien haver begut d'una font comuna, però aquests aspectes ara mateix queden fora del nostre objectiu.

La fortuna de l'obra de Jiménez de Rada i les fundacions llegendàries que proposava, basades en l'etimologia, devia ser molt gran, atès que de seguida produí imitacions sorgides de la ploma d'altres intel·lectuals que traduïen, adaptaven o resumien la *Historia de Rebus Hispaniae*. Aquestes imitacions consisteixen principalment a reproduir estructures retòriques senceres amb continguts nous o bé, en

6. La interpretació que es dona a la interjecció *Uae!* en aquest cas no és de commiseració sinó de maledicció. S'entén com que posen aquest nom a la nova ciutat no pas planyent Roma sinó per despit. Dos segles més tard, però, no en queda rastre a la *Descrittione di tutta l'Italia* (1550) de Leandro Alberti (f. 412 i ss.), que explica la fundació de Verona segons les diferents hipòtesis provinents dels escriptors clàssics. Tanmateix, el lloc web de l'ajuntament de la ciutat explica encara avui la llegenda [<http://www.cittadiverona.it/guide/storia-verona/origini-verona.php>].

7. Titus LIVI, *Ab urbe condita*, V, 35-55. Justament en un episodi d'aquest saqueig (V, 48), Livi explica la situació en què Brennus proferí l'expressió «*Vae victis!*» que tanta fama ha tingut després. La formulació mimètica per a l'origen del nom de Verona és evident. No podem establir en quin moment es «fabrica», però és segur que hi té relació, ja que s'atribueix al mateix personatge.

8. «Unde Gottofredus in *Memoria Seculorum* sic dicit: *Nunc arma tonat Dux Breno, certatque Verona, / Namque Vae Roma dicta Verona sonat*» (FIAMMA, *Manipulus florum*, cap. XVIII).

operacions menys complexes, a reproduir únicament els mecanismes d'associació de conceptes per crear una etimologia (BADIA 1997; CATALÁN 2005).

A Catalunya, una adaptació epitomial en llatí feta abans de 1268 ja incorporava una explicació etimològica de la fundació de Tarragona per part dels Escipions (BADIA 1995; RECASENS 2007). En aquesta, el nom de la ciutat es fa provenir del sintagma *Terra agonum*, 'terra de combats', denominació que Escipió Africà li hauria donat per les dificultats que li havia plantejat el combatiu poble que va trobar a la zona.⁹

1. Com es transformen en llegenda? L'exemple de Barcelona.

Poc després de la redacció de la *HrH*, la crònica coneguda com a *Història i Genealogies d'Espanya*, que constitueix la primera adaptació a Catalunya del toledà, vesteix, encara que tímidament, l'anècdota amb la indicació que el lloc on era la barca va meravellar Hèrcules.

Inde contigit quod ex novem navibus sive barchiis quas secum ducebat, ceteris ad Gualliciam applicatis, nona ad litus applicavit Celtiberie. Ad quam descendens, cum vidisset locum ubi barcha nona erat valde pulcrum et deliciosum, civitatem ibi edificavit quam, ex barcha nona, Barchinonam appellavit. (QUER 2008, p. 100)

Altres formulacions posteriors de l'etimologia de la novena barca amplifiquen encara molt més l'anècdota. La que és continguda a l'obra de Tomic o a *Flos Mundi*, per

9. *Prefatus vero Scipio Africanus, dum contra Ispanos victoriam habuisset, Terrachonam civitatem edificavit et, quia per multos agones et multa prelia terram Ispanie adquisiverat, civitatem Terrachonam appellavit, quasi terra agonum.* (QUER 2008, p.102)

Escipió havia vingut a venjar l'expedició fallida dels seus avantpassats i, després d'una primera conquesta en la qual havia alternat victòries i derrotes, encara havia hagut de tornar per aturar les múltiples revoltes dels nadius i imposar definitivament la seva dominació:

Igitur, anno ab urbe romana condita quingentis quadraginta, cum quidam nobiles romani nomine Scipiones ad subiuguandum Ispaniam Romano Imperio et extrahendam de dominatione grecorum cum multis milibus militum advenissent, Scipiones predicti, fere cum toto exercitu suo ab ispanis interfecti sunt.

Post hic, autem, Scipio adolescens, filius Scipionis Maioris, XXIII annos habens, patrem et patruos interfectos in Ispaniam cupiens vindicare, cum magno exercitu militum et peditum venit in Ispaniam. Et ibi multa prelia gessit et quandoque victor et quandoque victus extitit. Tandem, tota Ispania fere suis victoriis incurvata, Romam rediit cum triumpho, ubi pro tanta victoria ad consulatum assumptus est dignitatem.

Verum, quia gens ispanica quiete nescia, rebellionem contra romanos iterum suscitavit. Veniens de novo predictus Scipio adolescens, qui dictus [erat] Africanus eo quod Africam subiuguavit et Cartaginem diruit, maiora prioribus exterminia restauravit et iterata, rebellio iterato, supplicia devastavit et cedibus et cursibus sicut totam Ispaniam devastavit, ut excidia Herculis pro dulcedine memorarent. (QUER 2008, p. 100-101)

exemple, busca un motiu per a l'arribada de la barca i el troba en la guerra de Troia i el rapte d'Helena; d'altra banda, fets situats a la *HrH* poc després dels que ens ocupen. Els grecs envien nou naus a cercar Hèrcules, que s'està en aquells moments a Vic, i la que arriba a les costes de Celtibèria el troba gràcies a la gent del país, que indica el camí als grecs. Quan Hèrcules arriba al lloc on és la barca, del qual es diuen grans excel·lències, hi funda la ciutat i li dona nom.

Estant en la dita edificació, venc-li nova que entre dos flums, ço és Llobregat e Besòs, havia arribada una nau de grecs. Açò oït, anà ab sobirà goig allà Hèrcules. E, trobada la dita nau, los grecs li recitaren com Axilles li trametia nou naus, o nou barques, carregades de gents d'armes, les quals per fortuna de mar eren totes perides sinó aquella. E d'açò Hèrcules fo molt dolorós. E, estant entre si mateix pensiu, per la gran saviesa que havia, car era gran filòsof, deliberà que aquell lloc era fort apte a gran població. Per què, ab tots aquells qui en la IXa barca eren romasos edificà prop lo munt de Montjuïc una ciutat, la qual apel·là *Barcha nona*, mas ara és dita per nom corromput *Barcelona*, la qual poblà dels Troians que Axilles li havia tramesos, que eren poblats en Grècia après la destrucció de Troia. (*Flos Mundi*, f. 43. Prenem el text de CINGOLANI 2008, p. 108-109, núm. 63, i el modernitzem ortogràficament).

L'episodi tal com el trobem a la compilació *Libre de les nobleses dels reys* de Francesc¹⁰ encara és més circumstanciat: Hèrcules ha anat deixant la seva gent en tantes poblacions com ha fundat i quan arriba a l'Urgell no pot conquerir aquesta plana per manca d'efectius. Llavors decideix demanar ajuda a un seu cosí germà de Troia, de nom Ansilles, el qual la hi envia. Però, impacient per la demora dels reforços, decideix sol·licitar, a més, el suport d'un anacrònic comte d'Osona. Aquest l'ajuda i conquereix així l'Urgell; després, Hèrcules va a la terra d'Osona invitat pel seu aliat, i en trobar a faltar un poble en el pla, per bé que hi hagués molts castells a la muntanya, decideix fundar-hi una ciutat en honor del comte d'Osona i l'anomena Vic.

L'autor del *Llibre dels Reis* converteix en una campanya militar de tall medieval (amb setges, missatges, reforços, etc.) allò que a les pàgines de l'arquebisbe era només una successió d'anècdotes etimològiques.¹¹ Com es veu en els textos, els

10. Per a aquesta obra ens basem en l'edició de CINGOLANI (2008, p. 101-108). Els textos, els hem modernitzat ortogràficament.

11. Transcriu fins i tot els textos de les cartes que Hèrcules envia als seus amics, etc. Per exemple, la que tramet al comte d'Osona per demanar-li ajuda diu: «Al molt alt senyor comte d'Osona tramet salut Hèrcules. Com jo sia ab poca cavalleria e companya sobre lo setge d'Urgell per raó com l'he lleixada [la gent] en moltes ciutats e viles que he conquestes, requir vostra ajuda e vostre socors. E així sia plaer vostre que vós ab vostra cavalleria e ajuda que m'aidets a pendre e a conquerir Urgell» (CINGOLANI, 2008, p. 102). Per a la relació de la *HGE* amb el *Libre de les nobleses dels Reis* o *Llibre dels Reis*, vegeu també CINGOLANI (2008).

reforços grecs, que anaven per mar en nou naus, sofreixen una terrible tempesta, i de les nou barques en naufraguen vuit. La novena és la que va arribar a les costes de Celtibèria. Els seus ocupants parlaren amb els pescadors que hi trobaren. Alguns d'aquests pescadors anaren a vendre peix a terres del comte d'Osona, i quan saberen que Hèrcules hi era, li donaren la notícia de l'arribada d'una barca. L'heroi s'hi desplaça i hi funda la ciutat de Barcelona en veure la magnífica situació de l'indret, el qual és descrit detalladament.

COM LO COMTE ANSILLES ARMÀ NOU BARQUES DE MOLTA GENT, LES QUALS TRAMETIA PER SOCORS A HÈRCULES

Quan los missatges d'Hèrcules foren al comte Ansilles, cosí germà seu, donaren-li aquella lletra que Hèrcules li trametia, segons que damunt havets oït. E quan Ansilles hac oïda la lletra e sabé novelles de Hèrcules, cosí germà seu, hac gran goig car molt de temps havia que res no n'havia oït dir. Per què de mantinent volc complir la sua voluntat e armà nou barques, o nou naus, en les quals féu metre deu mília hòmens d'armes soldejats, los quals trametia a Hèrcules, cosí germà seu, per ajudar-li a conquerir la terra d'Urgell.

E quan aquestes nou barques ab tota la gent recollida foren dins el golf de la mar, agren molt mal temps, així que una barca no es tenc ab altra, sí s'escamparen ça e llà per la mar e les nou barques per lo mal temps que agren, trencaren e perderen-se ab tota la gent qui es negà, que sol no n'escapà persona. E la novena barca córrer per la mar en sec¹², així que quaix tota era desfeta, e aquells que hi eren se tenien quaix per morts. Per què fo voluntat de Déu que el temps s'esclarí e la mar se bonança, e la barca escapà e fugí del mal temps a la riba e venc a la platja que ar[a] és davant la ciutat de Barcelona e aquí estec sorgida¹³.

QUAN LA NOVENA BARCA QUI ERA ESCAPADA DEL MAL TEMPS ESTAVA SORGIDA DAVANT LA PLATJA DE BARCELONA

E estant aquesta barca susdita davant en la platja de Barcelona així desmarxada e mal aparellada, pescaven en aquella platja de la mar hòmens pescadors, los quals preseren gran quantitat de peix que posaren en l'arena prop la mar. E aquells de la barca armada eixiren en terra e messicaven¹⁴ del peix, e deien en llur llenguatge als pescadors que els venesse[n] del peix. E los pescadors no entenien aquells, ans se meravellaven de llur llenguatge. E los pescadors dema-

12. «Sec», probablement en el sentit de 'zona marina de poca profunditat' (DCVB, 9, 778).

13. «Ancorada». Es tracta del verb 'sorgir' en el sentit d'ancorar una nau (DCVB, 10, 13).

14. «Regatejaven el preu». Es tracta de significat principal del verb *messicar* (DCVB, 7, 387).

naren-los, així com pogren, quines gents eren ne d'on venien ne on anaven ne com era així desmarxada llur barca. Als quals resposeren així com pogren en llur llenguatge e digueren com eren partits ab nou barques bé armades e bé plenes de gents de les parts de Troia per manament del comte Ansilles, qui les trametia per ajuda a son cosí germà Hèrcules, qui és en Espanya,

—e mal temps e fortuna de mar ha'ns amenats ací ab aquesta barca, e les vuit barques qui eren ab nós en conserva¹⁵ són-se trencades e los hòmens morts e tot quant hi havia, perdut.

Per què los pescadors se meravellaren d'aquesta cosa que aquells los digueren, e preseren del peix e donaren-los-en assats e cogren-lo així com se volgueren e puis menjaren-lo e estegren així com s'estaven.

QUAN LOS PESCADORS DIGUEREN LA NOVELLA DE LA BARCA QUE ERA VENGUDA DE GRÈCIA A HÈRCULES

E puis los pescadors preseren del peix e meseren-ne en banastes e carregaren-ne bèsties, e portaren-lo [a] vendre al comte d'Osona. E dreta via vengren a la ciutat de Vic, on era Hèrcules ab lo comte d'Osona. E com los pescadors oïren dir que el noble Hèrcules era en la ciutat, agren-ne gran goig per ço que pensaren haver d'ell algun do per la novella que li aportaren de la barca qui era venguda de les parts de Grècia. E de mantinent aquells pescadors a Hèrcules dien-li:

—Senyor, Déu vos mantenga.

Dix ell:

—Bé siats venguts.

—Senyor, digueren ells, bones noves vos aportam. Sapiats que una barca ha venguda a la riba de la mar, qui és de la vostra gent. E nós havem parlat ab ells e ells han-nos dit que són de Troia, del comte Ansilles, e van cercant lo noble Hèrcules.

Quan Hèrcules oí açò hac gran goig, per què féu ben donar a menjar als pescadors e puis donà'ls sengles ornaments honrats de vestir. E de mantinent féu ensellar son cavall e ab alguns dels seus cavallers, mès-se al camí e anà-sse'n

15. «En conserva» en el sentit de naus que naveguen juntes per protegir-se (DCVB, 3, 417).

vers la mar. E venc a la platja qui ara és davant la ciutat de Barcelona. Del qual lloc on ell partí fins en la dita platja ha nou llegües. E quan Hèrcules fou a la platja de la mar, parlà ab lo patró d'aquella barca llargament. E aquell dix-li en qual manera ells eren nou barques armades, carregades de gent, qui eren partits de Grècia, de son cosí Ansilles, per venir en ajuda a ell. E per mal temps e fortuna de mar les vuit eren perdudes, e les gents totes negades e mortes, e la novena eren ells, qui eren escapats del mal temps e eren arribats aquí. E quan Hèrcules oí açò fou molt despagat e trist, mas no hi poc [pogué] altre fer. Enaprés Hèrcules féu dar a menjar e a beure en aquells de la barca noblement e bona.

QUAN HÈRCULES EDIFICÀ LA CIUTAT DE BARCELONA

Enaprés, l'endemà que venc, Hèrcules deportà's ab la sua cavalleria per la riba de la mar fins a un puig de roques qui bat la mar. E puis pujà-se'n sus alt al puig, e guardà ça e llà e viu endret la barca qui era venguda de Grècia molt bell pla, lo qual tenia de la muntanya vers ponent fins a la barca més de mitja llegua. E encara reguardà dues aigües navals qui estaven al costat del dit pla, la una de ça l'altra de llà, e lo dit pla al mig e la mar qui'l batia. La qual cosa li plac molt, e venc-li en cor que en aquell pla edificàs una bella ciutat: per ço com era prop de mar, que bé hi estaria; per ço com fóra al mig de les dos aigües navals, e seria'n la ciutat pus forts. Les aigües han nom la una Llobregat e l'altra Besós; hon devets saber que Llobregat en aquell temps no estava tan lluny al dit pla com are fa, car llavors corria l'aigua prop lo puig damunt dit, qui ara s'apel·la de Monjuïc. E així lo dit Hèrcules, quan viu lo dit pla tan disposat, va-hi fer la ciutat e poblà-la d'aquelles gents qui hi eren vengudes ab la barca. E com tot açò fou fet, mès-li nom *Barcha nona*, per ço com la novena barca era aquí arribada salva, e les vuit eren perdudes. (CINGOLANI 2008, p. 104-106)

Amb aquesta formulació, som ja molt lluny de la breu menció que Jiménez de Rada dedicava a Barcelona. En el *Llibre dels Reis*, la fundació de la ciutat ha esdevingut una llegenda detalladament narrada, cosa que considerem un impecable exemple de com s'ha creat literàriament una metarealitat partint de l'embrió etimològic posat en circulació pel toledà.¹⁶

16. Eulàlia DURAN (2003-2004, p. 64-67) explica amb gran exactitud aquest joc entre realitat i ficció en les obres historiogràfiques. És molt útil per copsar la magnitud del seu ús el llibre de CORTADELLAS (2001).

2. Crítica i substitució de les etimologies medievals per part dels humanistes

Els intel·lectuals del Renaixement adquiriren molta més familiaritat amb els textos antics i els conegueren més profundament que els de l'edat mitjana, i això reorientà l'ús de l'etimologia com a forma de coneixement.

Els erudits de formació humanística del segle XV que es dedicaren a la història, com Joan Margarit, Jeroni Pau, Pere Miquel Carbonell o Lorenzo Valla, s'esforçaren per aplicar-hi un mètode de matriu «filològica» basat en més respecte a les fonts, en més consideració a la cronologia rebutjant combinacions temporalment impossibles, i en l'aplicació de coneixements gramaticals als mots implicats en l'etimologia (SALVADÓ 2006; MAHIQUES 2003). En el cas de l'etimologia de la novena barca per a Barcelona, per exemple, la rebutgen per diferents raons, les més fortes de les quals són lingüístiques: Hèrcules, grec, no hauria posat a la ciutat fundada per ell un nom llatí; i, a més, el mot *barca* no s'usava en llatí clàssic. A part d'això, Carbonell en concret s'esforçà també a demostrar que els càlculs de dates fan impossible allò que la llegenda explica.

Per tot això, no només menystingueren, sinó que també combateren amb decisió, les etimologies forjades per l'arquebisbe Jiménez de Rada i les seves imitacions, les quals tractaren de *ridicule* (Valla) o pròpies «d'idiotes» (Carbonell). Les seves invectives van adreçades sobretot a les *Històries e Conquestes dels Reis d'Aragó e Comtes de Barcelona* de Pere Tomic, obra que havia aparegut amb força repercussió (1438; primera edició impresa 1495) i que transmetia moltes de les etimologies fundacionals del toledà juntament amb d'altres que la historiografia havia anat formant, i encara n'hi afegia algunes de collita pròpia.¹⁷ Hi ha explicacions etimològiques de Tomic que aixecaven especialment les ires dels renaixentistes. Parlem, per exemple, de la fundació de Toledo per dos romans anomenats Tol i Edo; o que el nom actual de Lleida significa 'cap de lleis'; o que el nom de Tarragona prové del binomi 'Ter+Osona'...

Malgrat la fúria amb què ataquen les formulacions anteriors, en l'esperit d'aquests personatges que representen l'humanisme incipient a Catalunya, però, l'etimologia (i fins i tot una etimologia que podríem anomenar llegendària) continua tenint una gran força.

Però el gust per mites i llegendes, la fidelitat als valors d'antiguitat i heroisme, i la propensió a inventar fantàstiques etimologies simbòliques no s'alterà en la

17. «L'enfrontament d'aquestes mentalitats, que han conviscut en el temps, a voltes s'ha materialitzat amb desacords deliberats, també en el recurs de l'etimologia. Aquest és el cas de les *Cròniques d'Espanya*, no sols perquè refuten la majoria dels episodis fundacionals de la crònica de Pere Tomic, sinó també perquè fonamenten les seues argumentacions en l'autoritat de Jeroni Pau, que era cosí de Carbonell» (MAHIQUES 2003, p. 502)

historiografia humanista ni en la renaixentista. Assenyalen que en aquest context els humanistes reduïren la importància que Jiménez de Rada havia donat a la figura d'Hèrcules i com a contrapartida posaren els fonaments a la institucionalització de les tradicionals llegendes basades en el Gènesi. (RECASENS 2007, p. 46)

Una de les afirmacions que els nostres humanistes posen en circulació (i que al segle XIX tindrà gran èxit) és la d'Amílcar Barca, el capità cartaginès, com a fundador de la ciutat. Efectivament, aquesta té més rigor cronològic i s'ajusta millor als coneixements del segle XV, però no deixa de ser una altra proposta basada en la semblança amb el nom propi del personatge. En qualsevol cas, l'establiment del nom antic de la ciutat en la forma *Barcino* queda ja com a definitiu.

Després de moltes referències a la qüestió acumulades pels historiadors al llarg del segle XVI, Jeroni Pujades escriu a la seva *Crònica Universal del Principat de Catalunya* (1609) una exhaustiva síntesi de totes les opinions emeses sobre la fundació de la ciutat, exposades amb força equanimitat (f. 21r-23).¹⁸ A continuació pren partit per una solució integradora, defensada amb arguments nous, que proposa Hèrcules Libi o Egipci com a fundador de la ciutat (pal·liant a través d'aquest conqueridor homònim la qüestionada relació amb el gran heroi llegendari) i conclou que li posà per nom *Barcino* que significava en grec 'barraques' (i això ho feu de Margarit), com les que devia haver-hi en el llogarret de pescadors o mariners arribats en la novena barca i que serví com a base per a la fundació de la ciutat.

Petrus de Marca, a la seva obra *Marca Hispanica* (publicada el 1688, col. 149-158), parteix del repàs de Pujades i hi suma algunes fonts clàssiques. No comparteix la conclusió de Pujades i s'afegeix a les burles de les propostes sobre Hèrcules. Dóna per segura la hipòtesi cartaginesa basant-se en el fet que els primers autors clàssics que anomenen la ciutat li diuen «la púnica», i finalment considera les aportacions de Jeroni Pau.

Veiem, doncs, que les teories que defensen la fundació hercúlia de Barcelona i perpetuen la llegenda de la *barca nona* continuen fins ben entrat el segle XVII. La síntesi bastida per Jeroni Pujades serví per continuar el debat, almenys fins al segle XIX.

18. A part dels ja coneguts fins a Tomic, hi apareixen Joan Margarit, Jeroni Pau, Pere Miquel Carbonell, Francesc Diago, Diego de Valera, Bernardino Gómez Miedes, alguns juristes, Antoni Viladamor, Francesc Calça, Francesc Tarafa, etc.

III

Animats pel decidit propòsit, comú als seus contemporanis d'Europa, de pouar en orígens remots el caràcter i el passat genuïns de cada poble, els nostres escriptors i historiadors romàntics van abordar també etimologies dels anomenats topònims majors per trobar-hi proves fefaents d'uns orígens prestigiosos. Pau Piferrer encapçala cronològicament la llista dels que aborden l'etimologia de Barcelona al segle XIX; en el volum I, dedicat a Catalunya, de *Recuerdos y bellezas de España* (1839), liquida la qüestió expeditivament: «Barcelona se supone fundada por Amílcar Barca, de la familia cartaginesa de los Barcinos» (PIFERRER 1839, p. 17). Més atenció hi dedica Andreu Avel·lí Pi i Arimon, que inicia el capítol II de la seva *Barcelona antigua y moderna* (1854), titulat «Fundación de Barcelona y nombres que ha tenido», envestint contra els falsejaments històrics:

Extraordinario empeño han mostrado algunos escritores en atribuir la fundación de Barcelona a personajes célebres en la historia de la más remota antigüedad, como si la fama del que abrió sus cimientos debiese de acompañarla en la carrera de los siglos, y ser la medida de su grandeza y renombre. ¿Cuáles han sido las consecuencias de esta conducta? [...]; en resumen, sustituir a la realidad la ficción, a la verdad la mentira. Muy distintas son nuestras ideas respecto de este asunto; pues entendemos que la celebridad de los pueblos no dimana absolutamente de la alta nombradía de su fundador. (PI 1854, p. 13).

Tot seguit, Pi desautoritza sarcàsticament la fundació de Barcelona per part d'Hèrcules i, doncs, la versió etimològica de la *barca nona* i, després de desmentir la fundació atribuïda als fenicis i a Amílcar Barca, acaba decantant-se per Anníbal, fill d'Amílcar, com a fundador de la ciutat, fet que no deixava d'ennobrir-la. Pel que fa al topònim, es limita a constatar que el primitiu era *Barcino*; tot i no indicar-ne explícitament l'origen, el lector pot entendre fàcilment que deriva del cognom (Barca) d'aquells dos cabdills cartaginesos.

Sis anys després de la monografia de Pi i Arimon, Víctor Balaguer comença a publicar els cinc volums de la seva *Historia de Cataluña y de la Corona de Aragón*, en el primer dels quals, aparegut el 1860, defensa la hipòtesi de la fundació de Barcelona per part d'Amílcar Barca. En suport de la seva opinió, Balaguer acut al testimoni de diferents juristes i historiadors, la majoria catalans: Florián de Ocampo, Beuter, Carbonell, Viladamor i Pujades entre els dels segles XVI i XVII, i Romey, Ortiz de la Vega, Cortada, Piferrer, Pi i Margall, Antoni Bofarull i Cantù entre els seus coetanis. I després de discrepar de l'atribució de la fundació a Anníbal defensada per Pi i Arimon, assesta a la tesi hercúlia el que podria semblar l'estocada definitiva:

Omito consignar las demás opiniones de otros autores respecto a que Barcelona fue fundada por Hércules y que recibió el nombre de *Barquinona* o *Barcanona*, a consecuencia de haber abordado en nuestras playas la barca novena que Hércules echó al mar, porque no hay que fijarse mucho en ello para comprender la ridiculez de la fábula. (BALAGUER 1860, p. 20, n. 2)

El 1888, Balaguer continuava sostenint el mateix punt de vista. En efecte: a la introducció del volum *Las calles de Barcelona en 1865*, publicat aquell any, afirma que, en la seva campanya militar de Cadis als Pirineus, Amílcar Barca funda Barcelona, «en la costa Layetana, dándole su nombre de familia *Barchino*».

IV

Si bé Hèrcules semblava, doncs, haver desaparegut definitivament de la interpretació llegendària del topònim barceloní, la literatura el reprèn i el fa reviure amb gran força en dos poemes del màxim escriptor català vuitcentista, Jacint Verdaguer, que coneix el mite herculi a través de l'obra de Jeroni Pujades. Per començar, a *L'Atlàntida* (1877), a l'alè èpic i mitològic de la qual esqueia admirablement la vinculació dels orígens de la ciutat amb l'heroi, transfigurat de tant en tant sota el sobrenom d'Alcides. Al cant I (VERDAGUER 2002a, v. 265-280), morta Pirene en l'incendi del Pirineu provocat per Gerió, Alcides forma el cap de Creus per enterrar el cadàver sota les roques i anuncia la fundació posterior de Barcelona amb una al·lusió directa a la versió de la novena barca:

En eix treball de cíclop, la set lo desdelita,
i amb sang per a abeurar-se de Gerió enemic,
pels vessants, que groguegen amb l'or d'altra collita,
fet un lleó, davalla de Creus a Montjuïc.

Allí, a l'altar de Júpiter humil agenollant-se,
orà, i a les onades après girant los ulls,
llisquívola una barca veu-ne venir gronxant-se,
com cisne d'ales blanques que neda entre els esculls.

Una ciutat fundar-hi promet a sa tornada,
que esbombe per la terra d'aquella barca el nom;
i, com un cedre al veure-la crescuda i espigada,
—D'Alcides és la filla gegant, diga tothom.

Per ella, no debades, al Déu potent de l'ona
demana la fitora, i a Júpiter, lo llamp;
puix si la mar lligares amb lleis, oh Barcelona!,
llampecs un dia foren tes barres en lo camp.

I en el darrer cant, el X, Hèrcules du a terme la fundació promesa. De primer, se'ns diu que l'heroi (v. 95-102) va acompanyat d'una corrua de fills, als quals comunica aquell desig covat feia temps:

Així com los plançons s'assemblen al vell roure,
al domador de monstres retiren los fills seus;

és fama que la terra llurs néts faran somoure,
com gòndola al posar-hi son timoner los peus.

Un dia els deia, tendres minyons eren encara,
que, al saltar de la falda de Montjuïc al mar,
una ciutat bastir-hi jurà, que se'n parlara:
—Anem-hi!— tots responen—; vos hi venim a aidar—.

Més endavant, exterminats els enemics i com a colofó de la seva obra, Hèrcules materialitza la fundació (v. 211-214 i 219-222):

Reprèn la via Alcides, i dant a Barcelona
del mar lo ceptre, en braços l'asseu de Montjuïc,
gegant que en vetlla sempre, mentre ella es mira en l'ona,
amb cent tronantes boques n'esquiva l'enemic.
[...]
Per coronar eixa obra de cíclop gegantina,
de Barcelona al centre plantà un verger feliç,
sobre uns pilans, del Tàber al cim, on sa ruïna
du escrit al front encara lo nom de Paradís.

La imatge dels versos inicials de la primera estrofa —Barcelona asseguda a la falda de Montjuïc— obre el segon poema de Verdaguer que ens interessa aquí. Es tracta, és clar, d'«A Barcelona», la cèlebre oda que, premiada als Jocs Florals de 1883, l'autor va incloure en el llibre *Pàtria* el 1888 (VERDAGUER 2002b). Les dues primeres estrofes són les següents:

Quan a la falda et miro de Montjuïc seguda,
m'apar veure't als braços d'Alcides gegantí,
que per guardar sa filla del seu costat nascuda
en serra transformant-se s'hagués quedat aquí.

I al veure que traus sempre rocam de ses entranyes
per tos casals, que creixen com arbres amb saó,
apar que diga a l'ona i al cel i a les muntanyes:
Mirau-la: os de mos ossos, s'és feta gran com jo!

En paraules de Ramon Pinyol (VERDAGUER 2002b, p. 95), «l'oda verdagueriana és el darrer eco en la literatura catalana d'aquest mite d'Alcides i Barcelona». El darrer i, sens dubte, el més potent, de ressons que encara perduren en la memòria col·lecti-

va. I és que, com sentència agudament Lluís Nicolau d'Olwer (1934, p. 19), «el mite sublima la realitat i eixampla l'esperit. El mite (diguem la paraula) és poesia».

Referències bibliogràfiques

L. BADIA, 1995: «Sobre una versió vulgar de l'epítom català de la *Historia Gotica*», dins *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, XXXI (Miscel·lània Germà Colon, 4), Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 23-36.

L. BADIA, 1997: «Dos creaciones retóricas olvidadas en el epítome catalán de la *Historia Gothica*», dins *Actas del VI Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval*, 2 vol., Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá, p. 233-242.

V. BALAGUER, 1860: *Historia de Cataluña y de la Corona de Aragón*, 5 vol., Barcelona: Libreria de Salvador Manero, 1860-1863.

V. BALAGUER, 1888: *Las calles de Barcelona en 1865. (Complemento de la historia de Cataluña)*, Madrid: Imprenta Manuel Tello.

D. CATALÁN, 2005: «*Rodericus*» romanizado en los reinos de Aragón, Castilla y Navarra, Madrid: Fundación Ramón Menéndez Pidal.

S. M. CINGOLANI, 2008: *Libre dels Reis*, València: Universitat de València.

B. P. COPENHAVER, 1978: «The historiography of discovery in the Renaissance: The sources and composition of Polydore Vergil's *De inventoribus rerum*, I-III», dins *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 41, p. 192-214.

A. CORTADELLAS, 2001: *Repertori de llegendes historiogràfiques de la Corona d'Aragó*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat - Curial.

M. C. DÍAZ I DÍAZ, 1982: «Introducción general», dins San ISIDORO de Sevilla, *Etimologías*, 2a. ed., 2 vol, Edició de J. Oroz y M.A. Marcos, Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos, 1993, p. 1-257.

E. DURAN, 2003-2004: «La funció de les llegendes en la historiografia», dins *Estudi General*, 23-24, p. 63-79.

SAN ISIDORO DE SEVILLA, *Etimologías*, edició bilingüe de J. OROZ i M. MARCOS, 2 vol., Madrid: Editorial Católica, 1994.

G. de la FIAMMA, *Chronica Mediolani seu Manipulus florum*. Prenem els textos de L.A. MURATORI, *Rerum Italicarum Scriptores XI*, Milà: 1727, col. 550.

J. FONTAINE, 2000: *Isidore de Séville*, Turnhout: Brepols.

R. JIMÉNEZ DE RADA, *Historia de rebus Hispaniae sive Historia Gothica*. Seguim l'edició de J. FERNÁNDEZ VALVERDE, Turnhout: Brepols, 1987.

J. MAHIQUES CLIMENT, 2003: «Justificacions etimològiques a la Catalunya del segle XV», *Butlletí Interior de la Societat d'Onomàstica*, núm. 94-95 (octubre), p. 502-516.

P. de MARCA, 1688: *Marca hispanica sive limes hispanicus*, París: François Muguet.

J. MORAN i OCERINJÀUREGUI, 2006: *L'etimologia i l'onomàstica*, Barcelona: Santillana.

J. MORAN i OCERINJÀUREGUI, 2009: *Característiques del nom propi: estudi d'interpretació lingüística*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

L. NICOLAU D'OLWER, 1934: *Mitologia barcelonina*, Barcelona: Nagsa [1934].

A. A. PI i ARIMON, 1954: *Barcelona antiga y moderna*, 2 vol., Barcelona: Tomàs Gorchs.

P. PIFERRER, 1839: *Recuerdos y bellezas de España*, tom I. *Cataluña. 1a parte*, Barcelona: Impremta de Joaquim Verdaguer.

J. PUJADES, 1609: *Crònica Universal del Principat de Catalunya*, Barcelona: Jeroni Margarit.

P. QUER, 2008: *La Història i Genealogies d'Espanya. Una adaptació catalana medieval de la història hispànica*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

J. M. RECASENS, 2007: *La fundació de Tarragona a la historiografia*, Tarragona: Centre d'Estudis Històrics i Socials «Guillem Oliver» del Camp de Tarragona.

J. SALVADÓ i RECASENS, 2006: «El mite dels orígens. La fundació de Barcelona en clau etimològica», dins J. GINEBRA; M. SUNYER (ed.), *Paraula donada. Estudis de llengua i literatura en homenatge a Joaquim Mallafré*, Benicarló: Onada, p. 177-190.

J. VERDAGUER, 2002a: *L'Atlàntida*, a cura de Pere Farrés, Vic: Eumo - Societat Verdaguer.

J. VERDAGUER, 2002b: *Pàtria*, a cura de Ramon Pinyol i Torrents, Vic: Eumo - Societat Verdaguer.